

1956. aasta Baltikumis Moskvast vaadatuna

Tõnu Tannberg

Sissejuhatuseks

Sõjajärgse NSV Liidu ajaloo üks olulise-
maid tähiseid on kindlasti 1956. aasta ning
seda tänu eelkõige sel aastal toimunud Nõu-
kogude Liidu Kommunistliku Partei (NLKP)
20. kongressile. Ettepaneku kongressi kok-
kukutsumiseks tegi 1955. aasta aprillis kaks
aastat varem NSV Liidu liidriks tõusnud N.
Hruštšov, kes ei osanud tollal kindlasti ka ise
ette näha, et sellest parteifoorumist saab te-
ma suhteliselt pika valitsemisaja (1953–1964)
üks kesksemaid murrangusündmusi, lausa
maagilise märgiga aasta. Tänapäeval ei kujuta
vist küll keegi ette, et on võimalik kõnelda N.
Hruštšovist NSV Liidu liidrina ilma 20. kong-
ressi ja tervikuna 1956. aastat mainimata.¹

Kui N. Hruštšov pidas ise oma kõige
suuremaks teeneks – vähemalt nii ta hiljem

mitmeid kordi avalikult tunnistas – L. Beria
põrmustamist 1953. aastal,² siis ajalukku on ta
ikkagi läinud kui parteijuht, kes tõi avalikkuse
ette J. Stalini kuriteod, pidades 20. kongres-
si kinnisel istungil ettekande “Isikukultusest
ja selle tagajärgedest”.³ N. Hruštšovi kõne
tähtsust on tõepoolest raske alahinnata, sest
sellel olid NSV Liidu sisepoliitilisele arengu-
le ootamatult mastaapsed ja mitmepalgelised
tagajärjed, ning veelgi enam – see sõnavõtt
sai tähtsaks rajajooneks ka paljudele Moskva
kontrolli all olevatele idabloki riikidele, pää-
dides 1956. aasta oktoobris-novembris Poola
ja Ungari sündmustega.⁴

Käesoleva artikli eesmärk ei ole 20. kong-
ressi tagamaade ega ka nimetatud välispoli-
tiitiliste sündmuste lähem käsitlemine ega
analüüsimine. See ei ole ühe artikli raames
võimalikki. Artikli sihiks on nende murrang-
usündmuste foonil süüvida pisut lähemalt
1956. aastal Balti liiduvabariikides toimus-
se, pidades eelkõige silmas küsimust: kuidas
kajastus Balti problemaatika tol aastal Kremli
võimukoridorides? Sellele küsimusele anna-
vad vähemalt osalise vastuse NLKP Keskkom-
itee (KK) aparaadi keske struktuuriüksu-
se – liiduvabariikide parteiorganisatsioonide
osakonna (juhataja J. Gromov) – dokumen-
did, mis ongi käesoleva käsitluse üks põhi-
allikaid. Nimetatud osakonna materjalid on
hoiul Moskvast Venemaa Riiklikus Uusima
Ajaloos Arhiivis (RGANI). Lisaks on kasuta-
tud Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP)
KK arhiivimaterjale, mis on hoiul Riigiarhii-

¹ Tänuväärset kombel on N. Hruštšovi üks parimaid biograafiaid ka eesti keelde tõlgitud: W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg. Tallinn, 2005.

² J. Aksjutin. Hruštševskaja “ottepel” i obščestvennye nastroyeniya v SSSR v 1953–1964 gg. Moskva, 2004, lk. 171.

³ Vt. selle kõne eestikeelset varianti: N. Hruštšov. Isikukultusest ja selle tagajärgedest. – Eesti Kommunist 1989, nr. 7, lk. 83–103, nr. 8, lk. 88–103.

⁴ 1956. aasta sündmustele on viimastel aastatel arvukalt tuumakaid uurimusi ilmunud. Järgnevalt osundatakse vaid mõnede autori meelest tähtsamate käsitluste ning dokumentide kogumikele: C. Bekes, M. Byrne, J. Rainer. (Ed.). The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. New York, 2002; A. B. Hegedüs, M. Wilke (Hg.). Satelliten nach Stalins Tod. Der “Neue Kurs” 17. Juni 1953 in der DDR. Ungrische Revolution 1956. Berlin, 2000; W. Heinemann, N. Wiggershaus (Hg.). Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez. München, 1999; J. Foitzik (Hg.). Enstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Paderborn, 2001; H. Bispinck, J. Danyel, H.-H. Hertle, H. Wentker. (Hg.). Aufstände im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus. Berlin, 2004; A. Stykalin. Prervannaja revoliucija. Vengerskij krizis 1956 goda i politika Moskv. Moskva, 2003; Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty. Moskva, 1998; A. Orexov. Sovetskij Sojuz i Pol’sha v gody “ottepeli”: iz istorii sovetskopol’skix otnošenij. Moskva, 2005.

vis (ERAF), ning samuti viimastel aastatel avaldatud allikapublikatsioonid ja uuemat teemakohast kirjandust.

Aasta rahulik algus: liiduvabariikide parteikongressid

Kuna 1956. aasta oli järjekordse üleliidulise parteikongressi aasta, siis see tähendas ka seda, et enne parteilise “suurfoorumi” asetleidmist tuli kongressid läbi viia liiduvabariikides. Moskva hoidis partei liinis silma hoolsalt peal, mis liiduvabariikides toimus. Väljakujunenud tava kohaselt oli Moskva “esindus” – NLKP KK aparaaditöötaja(d) – alati kohal, kui liiduvabariigis toimusid kas partei kongressid või keskkomitee pleenumid. Nendel parteilistel üritustel toimunud andsid Moskvale aru nii kohalik parteijuhtkond kui loomulikult ka kohalviibinud Moskva “esindus”.

Nii oli ka 1956. aastal. NLKP 20. kongress toimus Moskvast 14.–25. veebruarini. Liiduvabariikide parteikongressid viidi aga läbi enamasti sama aasta jaanuaris. Nii pidasid Eesti kommunistid oma kongressi 17.–19. jaanuaril (EKP 9. kongress), samadel kuupäevadel toimus ka Läti KP 14. kongress. Leedu KP kongress toimus mõnevõrra hiljem: 24.–27. jaanuarini 1956. Tegemist oli üsna rutiinsete kongressidega, kus tegelikult päevakorras olulisi küsimusi ei olnud.

Moskva esindajatena olid Eestis sel parteilisel foorumil NLKP KK aparaadi sektorijuhataja R. Tšernjajev ning sama osakonna instriktor P. Kalinnikov, kes saatsid oma aruande keskkomiteele 1956. aasta jaanuari lõpus.⁵ Oma aruandes nad osutasid, et kongressil oli palju juttu põllumajandusest, tehti kriitikat nii kohaliku juhtkonna (sh. ka I. Kābini ja L. Lentsmanni) kui ka üleliiduliste ministeeriumide aadressil. Tähelepanuvääriva faktina mainiti ära, et kongressil esinesid ka B. Kumm ja

A. Resev, kes osutasid, et 1952. aastal ilmunud “Eesti NSV ajaloo” on ebaõiglaselt käsitletud J. Anvelti, H. Pöögelmanni jt. kommunistide rolli. Ühtlasi pahandas nimetatud sõnavõtjaid ka tõsiasi, et liiduvabariigi juhtkond pöörab liiga vähe tähelepanu revolutsioonilises liikumises osalenud kommunistidele.

Siinkohal väärib märkimist, et nii B. Kumm kui A. Resev polnud I. Kābini juures kindlasti heas kirjas: nad mõlemad olid tegelikult 1950. aasta pöörde ettevalmistamise käigus või juba järel tollasest Eesti NSV võimuladvikust kõrvale tõrjutud, kuna olid kuulunud N. Karotamme “meeskonda”. B. Kumm oli vabastatud Eesti NSV riikliku julgeolekuministri ametikohalt 1950. aasta jaanuaris. Märtsipleenumil süüdistati teda saamatuses 1949. aasta küüditamise läbiviimisel ja ta vabastati EKP KK Büroo liikme kohustustest.⁶ A. Resevi, kes oli alates 1944. aastast olnud Eesti NSV siseasjade rahvakomissar/minister, vabastamine võttis pisut kauem aega. Seda tehti lõpuks 4. detsembril 1950. aastal, mil EKP KK Büroo võttis vastu otsuse A. Resevi vabastamise kohta “seoses tõsiste poliitiliste vigadega tema töös”.⁷ Mõlemad, nii B. Kumm kui A. Resev, olid mõistetud sõjaeelses Eesti Vabariigis süüdi revolutsioonilises liikumises osalemise eest, aastatel 1924–1938 olid nad vangis. Seetõttu on mõistetav nende “mure”, et revolutsioonilises liikumises osalejatele ei pöörata piisavalt tähelepanu. I. Kābinil endal sellist revolutsioonilist minevikku ei olnud.

R. Tšernjajev ja P. Kalinnikov kirjutasid oma infomatsioonis, et B. Kummi ja A. Resevi sõnavõttudes esile toodu võetakse EKP KK Büros arutlusele.⁸ Nii ka tehti. 25. jaanuaril oli J. Anvelti ja H. Pöögelmanni küsimus EKP KK Bürool arutlusel. Kuna 12. jaanuaril 1956. aastal oli NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium otsustanud, et J. Anvelti ja H. Pöögelmanni “süüasjas” kuriteo koosseisu polnudki, siis otsustati nende hea nime taastamiseks keelata

⁵ R. Tšernjajevi ja P. Kalinnikovi informatsioon NLKP KK-le EKP 9. kongressil toimunud, 28.01.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 166.

⁶ Vt. E.-N. Krossi eluloolisi märkusi B. Kummi kohta 1950. aastal. – Akadeemia 2005, nr. 9, lk. 1952–1953.

⁷ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud E. Tarvel. Tallinn, 2002, lk. 578.

⁸ Samas, lk. 172.

ära 1952. aastal avaldatud “Eesti NSV ajaloo” levitamine, kus nimetatud EKP asutajaliikmed olid tembeldatud trotskistideks.⁹

Läti KP kongressil olid kohal NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna juhataja asetäitja F. Jakovlev ja sama osakonna sektorijuhataja V. Gorin.¹⁰ Nende informatsioonist selgub, et Läti KP kongressil oli oluliseks arutlusaineks põllumajandus, sealjuures maisikasvatus ja sellega kaasnevad probleemid. Infomatsioonis rõhutatakse, et mitmed sõnavõtjad kritiseerisid põllumajandusolusid ning ettevõetud meetmeid. Kriitiliste sõnavõttudega esinesid Läti NSV põllumajandusminister A. Nikonov, ülemnõukogu presiidiumi esimees K. Ozoliņš, eriti teravalt aga olevat Moskva emissaride arvates sõna võtnud Läti KP KK 2. sekretär V. Krūmiņš. Kriitikatule alla sattus samuti liiduvabariigi parteijuht J. Kalnbērziņš, kes olevat nõustunud ilma büroo otsuseta suurendama maisikasvatuse plaani 100 000 hektarilt 200 000 hektarini. Samal ajal tuli kongressil välja, et selle “soovi” maisikasvatuse plaani suurendamiseks oli Läti NSV parteijuhile üsna ühemõtteliselt esitanud NLKP KK aparaaditöötaja P. Vakulenko. Põllumajanduse kõrval¹¹ arutati ka tööstuse arengu küsimusi, kõneldi elamuehituse laiendamisest ning valiti uus Läti KP KK koosseis. Sinna kuulus kokku 118 inimest, 85 liiget ja 33 liikmekandidaati. Keskkomitee koosseisu valiti 14 naist (11,9%) ja 82 lätlast (69,5%).

Leedu KP 9. kongressi visiteeris NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna instruktor Štšegoljajev. Tema kokkuvõtlikust infomatsioonist¹² võib lugeda, et kongressil kritiseeriti liiga vähe parteijuht A.

Sniečkust, kes võttis ka ise sõna, kuid tegi seda Moskva kontrollija meelest pikalt, segaselt ja kohati arusaamatult. Oma sõnavõtus peatus Leedu parteijuht kaadriküsimusel, andes teada, et on “kaadriabi” küsinud Moskvast, kuid sellegipoolest edutatakse edasi ka kohalikku kaadrit. Nõrk olevat kongressil olnud ministrite nõukogu esimehe M. Gedvilase sõnavõtt, kes polevat tahtnud oma vigu tunnistada ega hinnanud Moskva abi vääriliselt.¹³

Kokkuvõttes toimusid Balti liiduvabariikide parteikongressid siiski rahulikus õhkkonnas ning Moskvale polnud põhjust eriti muret seda – kõik tundus kontrolli all olevat.

Pärast 20. kongressi: suund vabamõtlemissaialulitamiseks

25. veebruaril 1956. aastal NLKP 20. kongressil peetud N. Hruštšovi kõne kohta hakkasid ühiskonnas kohe levima mitmesugused kuulujutud. Kuna üksikasju ei teatud, siis kõneldi kõikvõimalikke versioone. Kuuldused, et “kõigi rahvaste kõige suurem sõber” on kõrgel parteifoorumil peaaegu et “rahvavaenlaseks” kuulutatud, mõjus šokeerivalt paljudele, eriti loomulikult kommunistide vanemale põlvkonnale, kelle maailmanägemuse üheks alustalaks oli olnud J. Stalin. N. Hruštšovi ettekande tutvustamine 7 miljonile kommunistile ja 18 miljonile kommunistlikule noorele ning arvukale “parteitule aktiivile” ei suutnud Kremli jaoks ebameeldivaid vastukajasisid vältida. Kõige enam pingestus olukord aga Gruusia NSV-s.

Gruusias käsitleti 20. kongressil väljaöeldut mitte ainult poliitiliste emotsioonide kon-

⁹ K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist vahemängude ja sisseastumistega. Tallinn, 2005, lk. 306. Ajakirjandusele tuli öelda, et “tiraaz on otsas”. Eesti NSV TA Ajaloo Instituuti kohustati ette valmistama uut trükki juba 1956. aasta aprilliks, et see saaks ilmuda 1. juuniks 1956. Raamat ilmus siiski alles 1957. aastal. A. Resevi kohta aga niipalju, et temast saigi pensionipõlves aktiivne revolutsioonilise liikumise uurija.

¹⁰ F. Jakovlevi ja V. Gorini informatsioon NLKP KK-le Läti KP 14. kongressil toimunud, 28.01.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 41–49.

¹¹ Olukord Läti NSV põllumajanduses oli tegelikult NLKP KK-s 1956. aastal ka eraldi arutlusel, vähemalt viitab sellele 21. juunil 1956. aastal koostatud vastavasisuline KK aparaadi märgukiri (vt. lähemalt: RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 50–57).

¹² Štšegoljajevi informatsioon NLKP KK-le Leedu KP 9. kongressil toimunud, 7.02.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 70–77.

¹³ Vt. ka A. Sniečkuse aruannet NLKP KK-le, 7.02.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 92.

tekstis, vaid J. Stalini “paljastamist” hinnati rahvusliku alandusena keskväimu poolt. See tõi endaga kaasa mitmeid protestiaktisioone, mis said alguse 4.–5. märtsil Thbilisis, Goris, Suhhumis ja Batumis ning kestsid 10.–11. märtsini. Kõige ulatuslikumad olid väljaastumised Thbilisis, kus rahvakogunemistel vaenati “reetureid” A. Mikoiani, G. Malenkovi ja N. Hruštšovi ning toetati loosungit “Elagu uus valitsus eesotsas seltsimees Molotoviga”. 8. märtsil nõudis Gruusia KP KK hoone ette kogunenud 8000–10 000 inimest linnas lippude heiskamist, J. Stalini portreede väljatoomist ning ajakirjanduses tema kohta materjalide avaldamist.

Liiduvabariigi juhtkonnal ei jäänud muud üle kui need nõudmised täita. Järgmisel päeval oli aga Thbilisi keskväljakule kogunenud juba ligi 80 000 demonstranti, kes nõudsid 20. kongressi otsuste ülevaatamist ja N. Hruštšovi erruminekut. Hea sõnaga meenutati ka L. Beriat ja kutsuti üles, et Gruusia peaks NSV Liidust välja astuma. Moskva saatis demonstrantide vastu sõjaväe ja surus väljaastumised veriselt maha. Surma sai ühtedel andmetel 20 ja haavata üle 60 inimese. 10. märtsi ööl arreteeris Gruusia Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) 381 inimest, peamiselt tudengid ja kooliõpilased. Mujal Gruusias olid väljaastumised tagasihoidlikumad.¹⁴

Gruusias toimunu ei jäänud mõistagi Kremlis tähelepanuta. Olukorda Gruusias ja Gruusia KP-s arutati NLKP KK Presiidiumis ning 1956. aasta juulis võeti vastu ka eraldi otsus, mis andis toimunule “parteilise” hinnangu.¹⁵

Eestis, Lätis ja Leedus võeti N. Hruštšovi salajane kõne vastu hoopis rahumeelsemalt, mis on ka igati mõistetav – siin ei saanud J. Stalini “paljastamist” küll kuidagi käsitleda rahvusliku alandusena. Kuid arutelud kongressi suuniste üle pidid loomulikult toimuma kõikides, sealhulgas Balti liiduvabariikides.

Eesti NSV-s toimusid arutelud 4 linnas ja 21 maarajoonis, kusjuures 14 kokkusaamisel esinesid 20. kongressi delegaadid. I. Käbini informatsioonist NLKP KK-le selgub, et Eesti NSV-s võeti 20. kongressi otsused isikukultuse likvideerimisest vastu “suure heakskiiduga”. Moskvasse saadetud informatsioonis tuuakse ära ka olulisemad küsimused, mis kohtumistel esitati, ning need on küllaltki huvipakkuvad. Eestis tunti huvi Ida-Euroopa riikide vastu (Jugoslaavia küsimus, idablokis teostatud repressioonid jms.) ning küsiti ka otse: kas ei oleks aeg Stalin mausoleumist ära korjata? I. Käbin teatas omalt poolt, et kõigile küsimustele vastati, tuginedes N. Hruštšovi kõnele 20. kongressi salajasel istungjärgul.¹⁶

Pikema ülevaate 20. kongressi järgsest olukorrast Leedu NSV-s saatis A. Sniečkus Moskvasse 1956. aasta juuni alguses.¹⁷ Ka tema rõhutas mõistagi, et liiduvabariigis on N. Hruštšovi kõne saanud üldise heakskiidu osaliseks. Samas on A. Sniečkuse informatsioonis puudutatud ka mitmeid olulisi küsimusi, mida näiteks Eesti NSV parteijuht ei pidanud vajalikuks mainida. Leedu puhul oli oluliseks keeleküsimus. A. Sniečkus rõhutab, et paljudes instantsides on endiselt asjaajamiskeeleks vene keel ning leedu keel on tagaplaanile tõrjutud. Ühtlasi teatab Leedu parteijuht, et selle prob-

¹⁴ Vt. Gruusia sündmuste kohta 1953. aasta märtsis lähemalt: V. Kozlov. Neizvestnyj SSSR. Protivostojanie naroda i vlasti 1953–1985 gg. Moskva, 2006, lk. 234–264; J. Aksjutin. Hruščevskaja “ottepel”, lk. 171; W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg, 2006, lk. 274.

¹⁵ NLKP KK Presiidiumi otsus “Vigadest ja puudustest Gruusia Kommunistliku Partei Keskkomitee töös”, 10.07.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 369–376. Gruusia KP “puudusi” arutati NLKP KK Presiidiumis juba varemgi, täpsemalt 21. juunil ja 5.–6. juulil 1956. aastal (samam, lk. 376). Nimetatud otsuse sõnastus oli küllalt trafaretne, kuid äramärkimist väärib kindlasti tõsiasi, et suuremat tähelepanu tuli pöörata kaadrivalikule, täpsemalt kohaliku kaadri edutamisele (sh. osseetide, abhaaside jt. rahvuste edutamist piirkondades, kus nad on enamuses). 1956. aasta märtsisündmuste üheks põhisisüdlaseks tehti aga “alatu vaenlane” L. Beria.

¹⁶ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 19.03.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 408–409.

¹⁷ A. Sniečkus NLKP KK-le, 6.06.1956. – Doklad N. S. Hruščeva o kul’te ličnosti Stalina na 20. s’ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 484–488.

leemi lahendamiseks on “hädavajalik NLKP KK autoriteetne abi”. Selgesõnaliselt taunis A. Sniečkus ka sissesõitnute üleolevat suhtumist leedu keelde, tuues näiteks I. Gontšarova, kes saatis NLKP KK koolide osakonda kirja, milles teatas, et muulastel pole mingil juhul vaja õppida leedu keelt, et sellega pole midagi peale hakata. Muidugi kõneles A. Sniečkus ka “kodanlike natsionalistide” tegevuse aktiveerumisest, välisraadiojaamade mõjust ja vajadusest teha tõhusat propagandat “iseseisva Leedu” kultuse väljajuurimiseks ühiskonnas. Kuid tema ülevaade oli selgelt sisukam I. Kabinini üldisest jutust.

1956. aasta märtsis toimunud Tbilisi sündmused ja üldisemalt ühiskonnas ette tulev vabameelsus olid KGB ja selle tollase ülema I. Serovi jaoks samuti ohu märgiks. See sundis I. Serovi ka aktiivsemalt tegutsema, et ennetavaid meetmeid rakendada. 1956. aasta aprillis saatis ta NLKP KK Presiidiumi liikmetele A. Mikojanile ja M. Suslovile märgukirja, kus andis ülevaate KGB regionaalsetes asutustes tehtud kontrolli tulemustest – oblastites, kraides ja liiduvabariikides. Märgukirjas märgiti ühemõtteliselt, et julgeolekuorganid tegutsevad kohtadel vähese otsustavusega võitluses “vaenulike elementidega”. I. Serovi sõnul püüavad “vaenulikud elemendid” NLKP 20. kongressi otsuseid diskrediteerida ning kaasata nõukogudevastasesse tegevusse noori. Ühtlasi osutas KGB ülem, et paljud operatiivtöötajad on kaotanud “poliitilise teravuse töös” ning piirduvad eelkõige n.-ö. profülaktiliste meetodite rakedamisega ega kasuta kriminaalvastustusele võtmist.¹⁸ Pole kahtlust, et KGB ülema I. Serovi käsutuses olev informatsioon näitas, et sisepoliitiline olukord oli NSV Liidus muutunud. Ilmekas joon oli tööpoolest ka teatav peataolek julgelokuorganites ja nende töötajate seas: pole kahtlust, et paljud kartsid repressiivseid meetmeid rakendada, sest see võis neile endile üsna kurvalt lõppeda.

Nimetatud I. Serovi kirjaga pidid tutvuma ka teised Kremli võimuladvikusse kuuluvad isikud, samuti oblastite, kraide ja liiduvabariikide parteijuhid. Kuid esilagu selle alusel mingeid meetmeid võtma ei hakatud.

Ka N. Hruštšov ei osanud ette näha, et tema isikukultust paljastav kõne leiab ühiskonnas nii laia kõlapinda. Mitmel pool käsitleti seda kui suunist J. Stalini aegse režiimi tõeliseks paljastamiseks. Pärast 20. kongressi leidis aset palju juhtumeid, kus avalikult võeti maha ja hävitati J. Stalini portreesid või büste, mis sageli kujunes “avalikuks huligaansuseks”. Üks selliseid näiteid oli ka Tallinna Telefonivõrgu parteiorganisatsiooni sekretäri Kavelitši käitumine – pärast N. Hruštšovi salajase ettekande tekstiga tutvumist läks ta koju ning põletas “ÜK(b)P ajaloo lühikursuse” ja J. Stalini raamatu “Suurest Isamaasõjast”.¹⁹

Sündmuste selline areng ja Kremli võimuladviku jaoks ootamatu vabamõttlemise puhang oli aga N. Hruštšovile vastuvõetamatu ning juba 1956. aasta kevadest hakati seda võimaluse piires takistama. N. Hruštšovi jaoks oli isikukultuse päevakorda tõstmine seotud mitte sooviga J. Stalini tegevust õiglaselt ja erapooletult hinnata, vaid ta pidas silmas hoopis omakasupüüdlikumaid eesmärke – need “paljastused” olid muu hulgas vahe relv Kremli võimuvõitluses ja aitasid lõppkokkuvõttes olulisel määral kaasa “vana kaardiväe” põrmustamisele ja tema enda ainuvõimu kindlustamisele. Isikukultuse “õigeks” tõlgendamiseks võeti 30. juunil 1956. aastal vastu NLKP KK otsus “Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamise kohta”, mis avaldati kiiresti ka ajakirjanduses.²⁰ Pikemalt sellel dokumendil peatumata, on siiski oluline rõhutada, et see oli sisult hoopis leebem kui N. Hruštšovi kõne ning oli mõeldud suuniseks kõigile, kes soovisid isikukultuse teemal sõna võtta. Kõikvõimalikud muud tõlgendused olid lubamatud.

¹⁸ N. Petrov. Pervyj predsdatel' KGB Ivan Serov. Moskva, 2005, lk. 168–169.

¹⁹ NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonna märgukiri N. Hruštšovi ettekande tutvustamisest kommunistidele, kommunistlikele noortele ja parteitulele aktiivile, 13.04.1956. – Doklad N. S. Hruštševa o kul'te ličnosti Stalina na 20. s'ezde KPSS. Dokumenty. Moskva, 2002, lk. 502.

²⁰ Vt. näiteks: Isikukultuse küsimusest. Tallinn, 1953, lk. 3–23. Tähelepanuvääriv fakt on see, et nimetatud brošüür anti trükk 21. juunil, s. t. üheksa päeva enne, kui võeti vastu kõnesolev NLKP KK otsus.

Moskva suunised Eestile: rohkem tähelepanu eesti keelele ja kohaliku kaadri edutamisele

Pärast 20. kongressi võeti NLKP KK aparaadis vaatluse alla Eesti NSV-s tehtav ideoloogiline töö. Eestisse saadeti järjekordne inspektorite brigaad,²¹ kes võttis oma töö tulemused kokku 1956. aasta juulis valminud märgukirjas “Mõnedest ideoloogilise töö küsimustest Eestimaa parteiorganisatsioonis”.²² J. Gromov, saates selle dokumendi laiali NLKP KK Presiidiumi liikmetele, teatas, et Eesti NSV-s on selles valdkonnas – ideoloogiatoos – tõsisid puudusi ning olukord pole paranenud isegi pärast NLKP 20. kongressi. J. Gromov tegi ettepaneku arutada ideoloogiatoos küsimusi Eestis eraldi EKP KK pleenumil.²³

Inspekteerimist, mille sihiks pidi olema “anda praktilist abi Eestimaa KP KK-le ideoloogiatöö küsimustes NLKP 20. kongressi otsuste realiseerimisel”²⁴, viisid läbi NLKP KK inspektor T. Kalinnikov ning KK osakondade instruktorid: propaganda- ja agitatsiooniosakonnast V. Talanov, teaduse, kõrgkoolide ja koolide osakonnast P. Žerebtsov, kultuuriosakonnast B. Kulešov ning liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonnast V. Zassorin. Kuigi märgukiri valmis juba 1956. aasta juulis, saadeti see EKP juhtkonnale tutvumiseks alles augustis. Seda tehti NLKP KK sekretariaadi otsusel.²⁵ Kahtlematult pidi see olema aluseks EKP KK pleenumi kokkukutsumisele.

Märgukirja sissejuhatuses viidatakse Eesti NSV edusammudele tööstuse ja põllumajanduse alal, kuid samas rõhutatakse, et 20. kongressi otsuseid viiakse ellu ebarahuldavalt ning suured puudujäägid on “ideoloogilise töö põhjalikus ümberkorraldamises”. Sellele järgnevad juba sellistes märgukirjades tavaliseks saanud formuleeringud: propaganda

nõrk side tegeliku eluga, juhtide vähenenud suhtlemine rahvaga, parteiorganisatsiooni kasin valvsus ideoloogiatoos jms. “puudujäägid”.

Kuid selliste üldiste fraaside kõrval on ka hoopis sisulisemaid näpuviibutusi. Nii märgitakse, et kolhooside loomisega ei “likvideeritud elanikkonna killustatust külade vahel”, mistõttu olevat parteitöös eriti hädavajalik “individuaalne lähenemine inimestele”. Moskva kontrollijad pidasid selle all silmas eelkõige selgitavaid vestlusi väikestele inimestegruppidele, mida aga Eestis väga vähe praktiseeritavat. Lühidalt – Moskva meelest ei pööra Eesti NSV juhtkond piisavat tähelepanu maa-elanikkonnale, mistõttu olevat märgatav osa sellest parteiorganisatsiooni mõju alt väljas. Nii levivatki maal kuuldused, et kolhoosid on ajutised ning inimestel on mõistlik hoolitseda oma individuaalse majapidamise, mitte ühismajandi käekäigu eest. Tõsise etteheitekena tuuakse märgukirjas välja ka kolhoositöö madalat produktiivsust ning suutmatust suurendada põllumajandussaaduste tootmist.

Tähelepanuväärsed on ka Moskva etteheited selle kohta, et Eesti NSV-s ei pöörata piisavalt tähelepanu “liiduvabariigi rahvuslikele eripäradele”. Konkreetselt aga viidatakse faktidele, mis näitavad, et tehastes ja ettevõtetes viiakse kõik üritused läbi vene keeles ka siis, kui tööliste seas on märkimisväärsel arvul eestlasi. Märgukiri taunis samuti vene keele kasutamist liiduvabariiklikel nõupidamistel. Eraldi peatuti Narva probleemidel. Nimelt tõdeti märgukirjas, et ei saa kuidagi “pidada õigeks”, et juba kolm aastat ei edastata Narvas kohalikke, s. t. Tallinnast transleeritavaid raadiosaateid, vaid ainult Leningradi ja Moskva saateid. Narva parteikomitee süüks pandi, et kohalike eestlaste seas ei tehta mingisugust poliitilist selgitustööd “nende emakeeles”.

²¹ Põgusalt on selle tegevust puudutanud O. Kuuli. Vt. lähemalt: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 70–71.

²² NLKP KK ja selle osakondade inspektorite märgukiri “Mõnedest ideoloogilise töö küsimustest Eestimaa parteiorganisatsioonis”, 16.07.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 182–190.

²³ J. Gromov NLKP KK-le, 16.07.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 181.

²⁴ RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 182.

²⁵ J. Gromov EKP KK sekretärile I. Käbinile, 22.08.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 12. Vt. ka märgukirja teksti (samal, l. 13–20).

Tegelikult ongi kõnesoleva märgukirja põhilised etteheited seotud eesti keele väheses kasutamise ja kohaliku kaadri mittepiisava edutamisega juhtivatele kohtadele. Tõdetakse, et eesti keele vähenemine kasutamise on kohalikes elanikes tekitanud “õigustatud rahulolematuse”, soodustanud “kodanlik-natsionalistlike meeleolude” elavnemist ning nõrgendanud partei sidet rahvaga. Viimase tõestuseks on NLKP KK inspektorite meelest see, et partei ja komsomoli ridadesse astub vähe eestlastest töölisi. Tehases Volta on küll pooled töölised eestlased, kuid 120 kommunisti seas on vaid 16 eestlast.

Moskvas oldi veendunud, et ideoloogilise töö nõrkus Eestis NSV-s oli otseselt seotud vajakajäämistega kaadri valikul ja töölepaigutamisel. Osutatakse, et hoolimata sellest, et viimastel aastatel on paljud eestlased saanud kõrgema parteilise hariduse ja omandanud ka praktilise töö kogemused, ei ole EKP KK neid siiski suunanud juhtivale tööle liidubariigi ideoloogiaasutustesse. Seda vaatamata olukorrale, kus EKP KK aparaadis, linna-komiteedes, rajoonikomiteedes, Eesti NSV kultuuriministeeriumis ja mitmetes teistes asutustes töötas Moskva inspektorite meelest küllalt inimesi, kes ei tule oma ülesannete täitmisega toime ega oska arukalt ideoloogiaküsimustega tegeleda. Sealjuures viidatakse, et näiteks kultuuriministri esimene asetäitja Nugis ei oska eesti keelt ega ole “üldse võimeline juhtima talle alluvat valdkonda”. Sama öeldakse ka EKP KK teaduse ja kultuuri osakonna juhataja asetäitja Pavlovi kohta, kes kohalikku keelt oskamata ei saa ka täita talle pandud ülesannet – kontrollida loominguliste liitude ja kirjastuste tegevust Eesti NSV-s.

Märgukiri fikseerib samuti, et 28 venelasest, kes töötavad linnakomiteede või rajoonikomiteede esimeste sekretäridena, oskab eesti keelt vaid 21 inimest.

Sellist olukorda hinnati märgukirja autori poolt ühemõtteliselt ebanormaalseks. Veel-

gi enam. Märgukiri ütleb selgelt, et olukorda, kus paljud partei-, ja nõukogude töötajad ning majandusjuhid ei oska eesti keelt, ei saa enam “edasi kannatada”, kuna see “nõrgendab juhtide sidet massidega ning annab toitu erinevatele natsionalistlikele meeleoludele”.

Lisaks tuuakse märgukirjas esile EKP KK nõrka tööd noortega ja puudusi komsomoliorganisatsiooni juhtimisel, mis väljenduvat noorte väheses tööerakendamises, kasvavas kuritegevuses, suurenenud piiriületamiskatsetes²⁶ ning kooliõpilaste nõukogudevastases tegevuses (noorte salaorganisatsioonide avastamine Viljandis ja Nõos). EKP KK polevat aga suutnud otsustavaid meetmeid rakendada, et tugevdada poliitilist kasvatusööd koolides.

Moskva inspektorite poolt leidis kritiseerimist veel ka EKP KK töö haritlaskonnaga, mida iseloomustati kui “süsteemitut ja ebaefektiivset”, sest sageli ei arvestata Eesti NSV eripära, tõsiasja, et paljud õpetajad, kirjanikud, kunstnikud näitlejad ja teised intelligentsi esindajad said oma hariduse “kodanliku korra tingimustes”. Viidatakse ka juhtivtöötajate vähestele kohtumistele haritlaskonna esindajatega. Näiteks olevat kirjanikud Moskva inspektoritele kurtnud, et EKP KK pöörab neile tähelepanu alles siis, kui nad on mõne “suure vea” teinud. Osa kirjanikkonna hulgas levivat ka ebaterved meeleolud ning M. Laossoni ja L. Rimmelga puhul ilmnevat soov Kirjanike Liit partei kontrolli alt välja tõsta. Lisaks ütlevad paljud kirjanikud, et Eesti NSV-s on levinud nihilistlik suhtumine sõjaeelse Eesti Vabariigi aegsesse kultuuri, ning viidatakse ka diskussioonile, mis leidis aset ajalehes Sirp ja Vasar.²⁷

Märgukirja autorid siiski ei nõustunud väitega, et Eesti NSV-s on ilmnenud varasema kultuuripärandi eitamine, mille tõestuseks olevat tõsiasi, et viimase viie aasta jooksul on avaldatud kohalike kirjastuste poolt u. 70 Eesti kirjandusklassikute raamatut kogutiraažiga 1,2 miljonit eksemplari. Samas aga märgiti ära, et “Eesti NSV ajaloos” on siiski

²⁶ Märgitakse ära, et 1955. aastal pages Rootsi TPI tudeng E. Hubel ja kaubalaevastiku madrus H. Halling jäi Norrassse. Nende põgenemiste kohta vt. lähemalt: J. Pihlau. Maapõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 58; J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: äraühppajad I. – Tuna 2003, nr. 1, lk. 88.

²⁷ Vt. selle kohta lähemalt: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 74–81.

ebatäpseid formuleeringuid mõnede Eesti Vabariigi kirjanike töödele hinnangu andmisel ning liiduvabariigis on mitmete kirjanike mälestusmärgid põhjendamatult maha võetud. Samuti polevat EKP KK piisavalt tähelepanu osutanud faktile, et paljude kultuuri-mälestiste seisukord on ebarahuldav.

EKP KK-le pandi süüks ka vähest tegutsemist “kodanliku natsionalismi” ja kodanliku ideoloogia ilmingute paljastamisel, mis väljenduvat eelkõige selles, et ajakirjanduses ei paljastata piisavalt “Eesti kodanluse rahvavaenuliku poliitika olemust” aastatel 1918–1940 ning vajalikul määral ei leia valgustamist, milline oli “ajalooline tähtsus nõukogude võimu taastamisel 1940. aastal eesti rahva saatuses”.

Tähelepanuväärsed on ka Moskva kontrollijate lõppjärelused, mis soovitasid EKP KK-l ette võtta järgmist:

1. arutada EKP KK pleenumil eraldi ideoloogiaküsimusi, kusjuures leiti, et selle parteifoorumi ettevalmistamisel on hädavajalik NLKP KK propaganda ja agitatsiooni, teaduse, kõrgkoolide ja koolide ning kultuuriosakondade abi;

2. tähelepanelikult üle vaadata ideoloogia valdkonna kaader, tugevdades seda korralikult ettevalmistatud inimestega, kes oskavad hästi kohalikku keelt ning tunnevad eesti rahva kultuuri ja olmet;

3. organiseerida eesti keele õpe partei-, nõukogude ja majandusinimestele, kes on Eesti NSV-sse tööle saadetud, ja võtta see tegevussuund ka vajaliku kontrolli alla.

NLKP KK instruktorite koostatud märgukiri on kindlasti tähelepanuväärne dokument, mis näitab, et 1953. aastal, pärast J. Stalini surma päevakorrale tõusnud “uue rahvuspoliitika” põhialused olid aktuaalsed veel ka 1956. aastal. Muidugi ei kõneldud enam L. Beriast kui selle poliitika elluvijast, kuid

vaieldamatult on oluline fakt, et Eesti puhul oli Moskva see, kes nõudis kohaliku kaadri edutamist ning eesti keelele suurema tähelepanu osutamist liiduvabariigi haldamisel.

1956. aasta oktoobris toimus ka märgukirjas nõutud EKP KK pleenum,²⁸ kus EKP KK 2. sekretäri L. Lentsmani ettekande alusel arutati ideoloogiatööd. I. Käbin ja tema lähikondlased suutsid oma alalhoidlikku liini jätkata ja anda “vastulööke selle kritiseerijatele”.²⁹ Üsna üldsõnaline oli ka I. Käbini poolt Moskvasse saadetud informatsioon pleenumil toimunu kohta.³⁰

I. Käbini “väikesed lahendamata praktilised küsimused”

Tollane Eesti NSV “valitseja” I. Käbin ise oli hoopis tagasihoidlikum. Tema suhtumist aitab mõista 1956. aasta aprillis Moskvasse saadetud dokument, mis kandis pealkirja “Märkmeid rahvuspoliitika küsimustest”.³¹ Selles raporteerib I. Käbin Moskvale, et “leninliku rahvuspoliitika ellurakendamine praktikas” on kaasa toonud “rahvaste sõpruse tugevdamise”, kuid sageli toidavad “väikesed lahendamata praktilised küsimused ja ebanormaalsed nähtused” siiski “kodanlik-natsionalistlike elementide” tegevust.³² I. Käbin toob järgnevalt välja kuus sellist “väikest küsimust”.

Esimesena osutab ta ebaõigele spetsialistide töölerakendamise korrale, mille järgi kõrgkooli lõpetanud suunatakse sageli NSV Liidu kõrgema hariduse ministeeriumi kaudu hoopis teistesse piirkondadesse tööle, hoolimata tõsisest, et kõiki neid võiks koduliiduvabariigis tööle rakendada. 1956. aastal TPI lõpetanud 83 ehitusinsenerist 50 suunati teistesse piirkondadesse, samal ajal kui Eesti NSV-s vajati vähemalt 90 inseneri. Kokku aga lõpetas 1956.

²⁸ Vt. lähemalt pleenumi materjale: ERAF, f. 1, n. 4, s. 1939. Ülevaade pleenumi põhimomentidest on antud raamatus: O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 70–73.

²⁹ Samas, lk. 73.

³⁰ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 30.10.1956. – ERAF, f. 1, n. 211, s. 5, l. 121–127.

³¹ I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 26.04.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 2–6. Oma saatekirjas märgib I. Käbin, et saadab F. Konstantinovi – küllap NLKP KK aparadiitöötaja – palvel “märkused rahvuspoliitika küsimustest ja abinõudest NSVL-i rahvaste sõpruse kindlustamisest” (samas, l. 1).

³² I. Käbini informatsioon NLKP KK-le, 26.04.1956. – ERAF, f. 1, n. 163, s. 2, l. 2.

aastal TPI 343 spetsialisti, kellest mujale suunati 172 inimest. Käbin mainis, et samal ajal tuleb sageli ette ka selliseid juhtumeid, kui Eesti NSV-sse saadetakse spetsialiste, keda tegelikult ei vajata – näiteks 1955. aastal suunas NSV Liidu naftasaaduste ministeerium Eestisse tööle mitukümmend keemikut, mis tähendas seda, et samal aastal TPI lõpetanud 20 keemikut polnud võimalik tööle rakendada. I. Käbini meelest oleks mõistlik kohalikku keelt oskavaid spetsialiste rakendada Eestis, kuna mujal, hoopis teises keelekeskkonnas, võiks neil raskusi tekkida. Samas olukorras on mujalt Eestisse saadetud spetsialistid.

Teiseks viitab Eesti NSV parteijuht olukorrale, kus paljude tööstusettevõtete kesktaasemejuhtide (insenerid, tsehhiülemad, meistrid) seas on ülekaalus muulased, mis sageli raskendab juhtkonna suhtlemist töolistega ning takistab ka kohaliku kaadri edutamist.

Kolmanda probleemina toob I. Käbin esile Eesti NSV tööliiskonna paljurahvuselisuse, mis tekitab raskusi poliitmassilise töö läbiviimisel ettevõtetes: koosolekuid tuleb pidada kas eraldi, või kui koos, siis kahes keeles. Mõlemad lahendused aga ei soodusta I. Käbini sõnul ühtekuuluvust erinevate rahvuste vahel. I. Käbini meelest oleks sobivaim lahendus tõlgitud sõnavõtude edastamine valjuhääldite või kõrvaklappide vahendusel. Ka mitmed Eesti NSV Ülemnõukogu liikmed olevat välja tulnud ettepanekuga, et ülemnõukogu istungiärgu sõnavõttud tõlgitaks erinevate rahvuste keeltesse ja et neid saaks kõrvaklappidega kuulata.

Neljandaks andis I. Käbin Moskva teada, et seni on selgelt ebarahuldavalt populariseeritud eesti rahvusliku kultuuri saavutusi teiste “vennasrahvaste” seas, pidades silmas eelkõige Eesti NSV autorite vähest tõlkimist teistesse NSV Liidu keeltesse. See tõdemus kehtis I. Käbini meelest ka muusika, kunsti teatri jt. kultuurivaldkondade puhul.³³

Viiendaks probleemiks I. Käbini jaoks oli Eesti NSV-s asuvate sõjaväelaste suhtumine kohalikku elanikkonda. “Õige” suhtumine

aitab EKP juhi sõnul kaasa “rahvaste sõpruse tugevnemisele”, kuid oma huligaanse käitumisega mõned sõjaväelased paraku siiski “solvavad kohalike elanike rahvuslikke tundeid”. Sõjaväelased suhtuvad üleolekuga rahvuslikku kultuuri ja keelde, korraldavad purjuspäi lööminguid avalikes kohtades, käituvad taktitult tüdrukute ja naistega, skandaalitsevad turul ja kauplustes jne. Rahvuslikku eneseväärikust aga peetakse kohe “kodanliku natsionalismi” ilminguks. I. Käbini sõnul on selline ebanormaalne olukord suuresti tingitud sõjaväeosade poliitorganite nõrgast kasvatusloost, sest sõduritele ei selgitata “kuidas peavad end sõjaväelased ülal pidama kohalike elanike seas”. Eesti NSV parteijuht soovis, et sõjaväeosade juhte kohustataks parandama kasvatusloost, lubades omalt poolt, et kohalikul tasandil tõhustatakse samuti selgitustööd, et kasvatada “usaldust ja austust” kohalikes elanikes Punaarmee ja laevastiku suhtes.

Lõpetuseks – kuuendaks, muretses I. Käbin selle pärast, et kõikvõimalike standardite kehtestamisega on müügil kadunud rahvuslike nimetustega tarbekaupad, ka sel juhul, kui neid toodetakse tegelikult Eestis. Nii ei müüda Eesti NSV-s enam eesti nimetustega suite (seevastu on Kazbek, Belomorkanal) ega õlut. Kuid I. Käbin teab: meie Moskva õlle maitse on hoopis teine mis Moskvast. Kokkuvõttes tekitab see elanikkonnas arusaamatust ning mõistlik oleks lubada rahvusvabariikides kaupu välja lasta kohalike nimetustega.

Kohaliku kaadri küsimus Leedus ja Lätis

Kohaliku kaadri edutamise ja keeleküsimus oli 1956. aastal aktuaalne ka Läti ja Leedu NSV-s. Leedu puhul oli NLKP KK aparaadis 1956. aastal mitmeid kordi päevakorral kaadriküsimus, mis tipnes vastava kokkuvõtliku märgukirja koostamisega “Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis”.³⁴ Seda märgukirja NLKP KK Presiidiumi liik-

³³ Erandiks olevat I. Käbini sõnul Läti NSV, kus on isegi Eesti ooperit lavastatud.

³⁴ Štšegoljajevi ja Karpovi märgukiri NLKP KK-le “Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis”, 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–107.

metele laiali saates tões NLKP KK liiduvabariikide parteiorganisatsioonide osakonnajuhataja J. Gromov, et kuna nimetatud probleemi on juba mitu korda KK aparaadis arutatud, samuti juhitud Leedu parteijuhtide A. Sniečkuse ja V. Niunka tähelepanu sellele ning olukord pole paremaks läinud, siis oleks mõistlik Leedu KP KK Büroo liikmed või vähemalt nimetatud kaks juhtfiguuri kutsuda välja Moskvasse KK-sse. J. Gromovi arvates tuli seda kindlasti teha enne Leedu KP KK pleenumit, mis pidi toimuma 1956. aasta novembris.³⁵

Märgukirjas aga rõhutatakse, et Leedu KP juhtkond ei tegele piisavalt kaadri ettevalmistamise ja kasvatamisega (eriti toodi välja olukord põllumajanduses) ning suhtub liiga "liberaalselt" ametnikesse, kes ei tule oma ülesannetega toime. Märgitakse, et ei võidelda kiriku mõjuga, "vaenuliku propagandaga" ega ka "kodanliku natsionalismiga". Ühtlasi osutatakse üsna ühemõtteliselt haritlaskonnale kui ühiskonnakihile, kus on palju "eksinuid".³⁶ Suure tõenäosusega Leedu KP juhtkond Moskvasse ka kutsuti ja nendega vesteldi, kuid probleemi NLKP KK aparaadi tasandil siiski veel maha ei võetud.³⁷ 1956. aasta alguses saatis A. Sniečkus Moskvasse järjekordse ülevaate olukorrast liiduvabariigis, kus ta puudutas taas üsna põhjalikult kohaliku kaadri ja keeleküsimust, teatades, et lähiajal on plaanis ette võtta "ulatuslik kohalike rahvuslike kaadrite edutamine mitte ainult rajoonides, vaid ka liiduvabariiklikes organisatsioonides". Viimaste all pidas ta silmas ministrite nõukogu ja keskkomitee aparaati. Leedu parteijuht ei teinud saladust ka sellest, et kohaliku kaadri edutamise üheks takistuseks on asjaolu, et sissesõitnud ei ole sellest protsessist huvitatud, mistõttu on

vajalik NLKP KK Presiidiumi toetus selles küsimuses.³⁸ Siin viitab A. Sniečkus üsna selgelt 1953. aastale, kus NLKP KK Presiidium võttis vastu vastavad rahvuspoliitika otsused ja nende ellurakendamine Leedu NSV-s ei kohanud tõsist vastuseisu.

Läti NSV-s aga mindi hoopis kaugemale, kusjuures osaliselt saadi eeskujul Eestist. Nimelt oli 1956. aasta oktoobris toimunud EKP KK pleenumil kohal olnud ka Läti NSV Ministrite Nõukogu asetäitja V. Kruminš, kes 12. novembril esitas aruande Läti KP KK Bürool Eesti NSV-s toimuva kohta. Läti parteijuhi J. Kalnbērziņš'i sõnul oli V. Kruminš võrrelnud Läti ja Eesti olukorda kohaliku kaadri edutamise seisukohalt vaadatuna ning leidnud, et Lätis on puudusi hoopis rohkem. See õhutanudki aktiivselt tegutsema.³⁹ 1956. aasta 19. novembril võetigi vastu Läti KP KK otsus "Mõnedest puudustest leninliku rahvuspoliitika läbiviimisel vabariigis", millele detsembris, täpsemalt 6. detsembril järgnes otsus "Läti ja vene keele õppimisest partei, nõukogude ja majandustöötajate poolt". Novembri lõpus võttis eraldi otsuse vastu ka Riia linnakomitee büroo ja see kandis pealkirja "Laiu elanikkonna kihte teenindavate töötajate läti ja vene keele õppimisest".⁴⁰

Kõigil neil ettevõtmistel oli N. Hruštšovi põhimõtteline heakskiit. 1956. aasta detsembris võttis N. Hruštšov vastu Läti NSV parteijuhi J. Kalnbērziņš'i, valitsusjuhi V. Lacise ja ülemnõukogu presiidiumi esimehe K. Ozoliņš'i. N. Hruštšovile anti ülevaade liiduvabariigi majanduse arenguperspektiividest, rõhutati vajadust migratsiooni ja suurettevõtete rajamist piirata. Samuti kõneldi kohalikku keelt oskava kaadri edutamise vajadusest.⁴¹

³⁵ J. Gromov NLKP KK-le, 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 97.

³⁶ Štšegoljajevi ja Karpovi märgukiri NLKP KK-le "Puudustest kaadri kasvatamisel Leedu parteiorganisatsioonis", 14.09.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–107.

³⁷ Sellele viitab J. Gromovi kiri NLKP KK sekretärile M. Suslovile, 7.12.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 98–108.

³⁸ A. Sniečkus NLKP KK-le, 6.12.1956. – Voennye arxivy Rossii. Vyp. 1. Moskva, 1993, lk. 261.

³⁹ J. Kalnbērziņš NLKP KK-le, 23.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 59–60. J. Kalnbērziņš püüab end nendest otsustest taandada ning jätta muljet, et tema pole nende taga. Kalnbērziņš'i informatsiooni põhjal teatas J. Gromov KK-le, et mitmed Läti NSV juhid on avaldanud ebaõigeid seisukohti, kusjuures mitmed läti keelt mitteoskavad juhid olevat juba avaldanud soovi, et neid Lätist ära kutsutaks (RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 58).

⁴⁰ O. Kuuli. Sulad ja hallad Eesti NSV-s, lk. 73.

⁴¹ Istorija Latvii. 20. vek. Riga, 2005, lk. 370.

Balti küsimus Kremlis pärast Poola ja Ungari sündmusi

Baltikumi küsimusega hakati nüüd Kremli võimuladvikus tööpoolest tõsisemalt tegelema. NLKP KK aparaadis – täpsemalt liiduvabariikide osakonnas – leiti, et viimasel ajal Balti liiduvabariikides aset leidnud “natsionalismi ilmingud” kujutavad endast teatud ohtu, kuna nendele ei anta liiduvabariikides vastulööki ning ka kohalike juhtkondade side rahvaga on tagasihoidlik. Mõne juhi arvates parandaks olukorda teatud kaadrivahetus, s. t. sisetoodud kaadri asendamine kohalikkude päritolu juhtidega. NLKP KK liiduvabariikide osakonna juhataja Gromov pani ette, et Balti liiduvabariikide iga liidriga – I. Kābini, A. Sniečkuse ja Kalnbērziņšiga – tuleks keskkomitees eraldi, ühekaupa vestelda.⁴² Samaks ajaks, 1956. aasta novembri lõpuks, oli Gromovi juhitava osakonna sektorijuhatajal Gavrilovil valminud ka eraldi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, mis oli ühemõtteliselt initsieeritud Poola ja Ungari sündmustest.⁴³ Pole kahtlust, et see oli dokument, mille alusel tuli Balti liiduvabariikide juhtidega vestelda. Gavrilovi dokumendi võib jagada sisuliselt kaheks: esimeses osas kirjeldatakse “natsionalistlike ja nõukogudevastasteid ilminguid”, kusjuures enim on juttu Leedust ja Eestist, seevastu Läti leiab tunduvalt vähem äramärkimist. Dokumendi lõpuosa aga püüab leida vastust küsimusele – miks nii on juhtunud?

Konkreetsete juhtumite kirjeldamisel on tegelikult võetud suures osas aluseks liiduvabariikidest laekunud informatsioon elanikkonna meeleolude ja “ebatervete ilmingute” kohta.⁴⁴ Märgukirja sõnul on natsionalismist nakatunud eelkõige Leedu ja Eesti üliõpilased,

kelle “nõukogudevastane” tegevus väljendus võimude meelest:

1. Ungari ja Poola sündmuste toetamises. See tuli selgelt välja Vilniuse Ülikoolis, kus levitati loosungit “Olgu tervitatud Ungari revolutsioon!”. 28. oktoobril Tallinna Polütehnilises Instituudis (TPI) toimunud üliõpilasõhtl avaldati ka selget toetust ungarlaste vabaduspüüdlustele (“Olgu tervitatud Budapest!”), “Elagu Ungari!” jms. loosungid) ja üks laborant olevat avaldanud arvamust, et kui midagi sarnast leiaks aset ka Eestis, siis oleks tema kohe valmis Toompead kaitsma.⁴⁵

2. Väljaastumised vene keele õppimise ja venelaste vastu. Vene keele õpetamise lõpetamist nõuti Vilniuse ülikoolis 28. oktoobril toimunud üliõpilaste konverentsil.

3. Üle-eestilise üliõpilasorganisatsiooni loomise kavades. Sellekohase ettepaneku olevat teinud 26. oktoobril TPI tudengid Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) üliõpilastele, et luua vastukaaluks komsomolile üliõpilasi ühendav ühiskondlik organisatsioon. Nimetatud ettepanek olevat leidnud ka positiivset vastuvõttu nii TRÜ-s kui ka Eesti Põllumajanduse Akadeemias (EPA).⁴⁶

4. Muudes “nõukogudevastastes väljaastumistes”, mille all peeti silmas eelkõige taas TPI üliõpilaste aktsioone: kolhoositöödelt tagasi saabudes oli tudengitel kaasas hernehirmutis, kaelas silt kirjaga “Ma poosin end üles, sest töö kolhoosis on väga raske”. Sõjaväelaagris aga olevat üks TPI tudeng endale kaela riputanud sildi järgmise tekstiga: “Poosin end üles, sest soldati elu on raske”. Teine üliõpilane aga olevat sõjaväelise tervituse asemel tõstnud käe “hitlerliku žestiga”. Ühtlasi rõhutatakse märgukirjas, et nii ülikooli juhtkond kui ka parteikomitee on nimetatud juhtumeid pigem naljategemiseks pidanud ning

⁴² J. Gromov NLKP KK-le, 28.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 202.

⁴³ Gavrilovi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, 27.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 203–212.

⁴⁴ Ungari sündmuste vastukajadest Eestis vt. lähemalt: M. Tiitsaar. 1956. aasta Ungari sündmused ja Eesti. Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu, 2005 (käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus).

⁴⁵ Vt. tollal TPI tudengkonna meeleolude kohta: K.-O. Veskimägi. “Ühe päevaga sai kõik selgeks!”. Tagasipilk 1956. aasta sügisesse. – Rahva Hääli. 27.10.1992.

⁴⁶ Vt. tollal EPA tudengkonnas valitsenud meeleolude kohta: V. Malken. Ungari ülestõus Tartu tudengi silmade läbi. – Maaleht 16.11.2000.

“süüdlased” on jäänud õiglaselt karistamata.⁴⁷

Üliõpilaste võimuvastasuse kõrval loetleti märgukirjas üles veel mitmeid teisigi vastupanu vorme ja “ilminguid”. Tartu puhul on osutatud 27. oktoobriks, mil J. Kuperjanovi mälestusmärgi juurest avastati lendlehed, kuhu olid alla kirjutatud “Kuperjanovlased”. Samuti on ära märgitud lendlehtede levitamine Tartus 2. novembril ning Raplas, kus olivat leitud 5 lendlehte, mis kustusid üles relevastatud võitlusele. “Nõukogudevastasteks” kvalifitseeriti ka mitmed Tallinna koolide (Gustav Adolfi Gümnaasiumi, Tallinna Vene Gümnaasiumi, inglise kolledži) vilistlaste kokusaamised restoranides 1956. aasta oktoobri lõpus. Oktoobris saadeti Eestist Moskvasse NLKP KK-le ühe Tallinna õpetaja poolt kiri, milles tõdeti, et Eesti vabastati 1940. aastal küll kapitalistidest, kuid iseseisvust ei antud, mistõttu paljud eestlased on mures oma tuleviku pärast. Kirja autori sõnul oleks lahenduseks venelaste äraikutsumine ja Siberisse saatmine. Märgukirja autori sõnul pole sarnased meeolud Eesti haritlaste seas sugugi mitte haruldased. 1956. aasta augustis Elvas toimunud õpetajate nõupidamisel teatas üks osavõtja, et õpetajad on sunnitud valetama “heast elust kolhoosides ja olematust vabadusest”, mispeale saal reageeris heakskiiduga.

Leedu puhul on eriti esile tõstetud 1956. aasta novembri alguses hingedepäeva tähistamist Vilniuses ja Kaunases (üle 20 000 osavõtja), mis olevat kaasa toonud varasemate aastatega võrreldes hoopis rohkem “nõukogudevastaseid” aktsioone. Rahvas nõudnud Leedule vabadust (loosung “Andke Leedule vabadus!”), surnuaial lauldud Leedu iseseisvusaegset rahvushümni ning marsitud mööda KGB hoonest, hüüdes “Maha kommunistid!”. Leedus leidsid selgemat vastukaja ka Poola sündmused ja sealsed ümberkorraldused. Nimelt oli Poola Ühinenud Töölispartei 8. pleenumil vastu võetud otsus saata laiali väherentaablid põllumajanduskooperatiivid. Nii

ootavat ka Leedus paljud, et kolhoosid laiali saadetaks, ning mitmel pool müüakse oma vara maha ja püütakse Poolasse sõita.

Märgukirjas osutatakse ka tõsiasjale, et mitmed kohalikud kommunistid annavad oma käitumisega halba eeskuju. Konkreetsest viidatakse Leedu KP KK sekretärile V. Niunkale, kes sanktsioneeris Vilniuse Ülikooli otsuse viia sisseastumiseksamid läbi ainult leedu keeles, mistõttu olevat takistatud venelaste edasiõppimisvõimalused. NLKP KK dokument toob ära ka konkreetseid arvud lõpetajate kohta: 1956. aastal lõpetas Leedu NSV-s keskkooli 9320 õpilast, nendest 2520 olid venelased või poolakad.⁴⁸

Parteilasele sobimatu käitumisega paistsid NLKP KK aparadi meelest Eestis silma ka L. Remmelgas ja M. Laosson, kes n.-ö. isikukultuse hukkamõistmise kattevarjus avaldasid arvamust, et Eesti NSV-sse on toodud liiga palju venelasi.

Lätis toimunu leiab märgukirjas tõepoolest nappi äramärkimist. Tõsisema etteheite-na märgitakse vaid juhtumit, et kui Läti KP KK Bürool arutati vene keele õpetamise küsimust, siis mitmed liiduvabariigi juhtkonda kuuluvad isikud avaldasid mitteparteilisi seisukohti (E. Berklavs, K. Ozoliņš jt.).⁴⁹

Eraldi on esile toodud ka tõsiasi, et need inimesed, kel on võimalus välismaal käia, on kiitnud tagasi tulles “kapitalistlikku” korda.

Gavrilovi märgukirja lõpuosa on pühendatud nende põhjuste väljatoomisele, mis tema arvates on kaasa aidanud “natsionalistlike ja nõukogudevastaste ilmingute” levikule Balti liiduvabariikides. Esmase vajakaajäämisena tuuakse märgukirjas esile liiduvabariikide partei- ja nõukogudevastaste mitteotsustavat tegevust nende “ilmingute” vastu võitlemises, leplikkust ning õigete poliitiliste hinnangute andmata jätmist. Eeltoodule lisandub nõrk poliitiline selgitustöö rahva seas ja šabloonne propaganda, mis ei arvesta Balti liiduvabariikide eripäradega – n.-ö. kodanliku ideoloogia

⁴⁷ Gavrilovi märgukiri “Natsionalistlikest ja nõukogudevastastest ilmingutest Balti liiduvabariikides”, 27.11.1956. – RGANI, f. 5, n. 31, s. 59, l. 203–206.

⁴⁸ Samas, l. 208.

⁴⁹ Samas.

suure mõju ja välisraadiojaamade survega.

Kuid puudusena tuuakse välja ka see, et liiduvabariikide juhtkonnad ei arvesta erinevate piirkondade rahvuslike eripäradega. Esijoones peeti siin silmas Leedut, kus 10–12 maarajoonis elas ligi 300 000 poolakat, kusjuures ühegi rajooni parteikomitee juhiks ei ole poolakas (rajooni täitevkomiteede esimeeste seas oli 2 poolakat). Analoogne olevat ka olukord kolhoosiesimeestega, kui sageli on majandijuhtideks kas venelased või leedulased ning ka rahvale mõeldud loenguid peetakse tegelikult kas leedu või vene keeles.

Kuid rahvusliku kaadri küsimus ei olnud kitsalt ainult poolakatega seotud.

Tegelikult leiti 1956. aasta novembris Kremli võimuladvikus, et Balti liiduvabariikide sisepoliitiline olukord on pingestunud ka seetõttu, et liiduvabariikides tervikuna on kohaliku kaadri osatähtsus liiga väike. Märjukirjas tuuakse ära ka konkreetsed arvud, mis näitavad, et Leedu parteiorganisatsioonis oli leedulaste osatähtsus 46,6%, Eestis oli kohalikke kommuniste 44,6% ja Lätis oli see näitaja koguni 32%. Tõsiseks vajakajäämiseks loeti parteialgorganisatsioonide vähesust ettevõtetes ja ühismajandites. Märgitakse, et 1. oktoobri 1956. aasta seisuga oli Eestis 863 kolhoosi, kusjuures algorganisatsioone ei olnud 470 ühismajandis; Leedu puhul olid samad näitajad vastavalt 1818 ja 810 ning Lätis 1384 ja 232.

Etteheitekena osutati märjukirjas ka liiduvabariikide nõrgale tööle komsomoliga, mis Eesti NSV puhul tähendas seda, et viimase kolme aasta jooksul olevat kommunistlike noorte arv vähenenud 10%. Märjukirja lõpuosas on peatutud elanikkonna igapäevasel toimetulekul. Tõdetakse, et elanike kirjadest ja vestlustest tuleb selgesti välja rahva rahulolematuse, sest elujärg paraneb liiga aeglaselt, paljude tööliste palgad on väga väikesed ja kõikvõimalikud kommunaalmaksud seevastu liiga kõrged. Elanike probleemidega aga ei tegelda liiduvabariikides piisavalt ei ettevõttega ka teistel tasanditel.⁵⁰

Aasta lõpp: partei kurss piiratud repressioonidele

I. Serovi kevadine märjukiri ei jäänud siiski lõplikult kalevi alla, vaid sai oma jätku 1956. aasta novembri alguses ehk siis ajal, mil Kremli võimuladvik oli silmitsi Ungari kriisiga, mis tõstis uuesti olulisemalt päevakorra ka NSV Liidu sisepoliitilise olukorra. Juba 3. novembril 1956. aastal saatis I. Serov NLKP KK Presiidiumile uue märjukirja, milles teatas, et Balti liiduvabariikides ja Ukraina lääneoblastites on elavnenud “natsionalistlikud kontrrevolutsioonilised elemendid”. Sealjuures rõhutati eriti, et aktiivust näitavad üles asumiselt ja vangilaagritest tagasi pöördunud endised karistusalsused. I. Serov pidas kujunevat sisepoliitilist olukorda üsna plahvatusohtlikuks ning tegi ettepaneku anda KGB käsutusse mobiilsed sõjaväesalgad, et kasutada neid vajadusel korra tagamiseks juhtudel, kui “tekivad üksikud nõukogudevastased ilmingud”. I. Serov soovis nende salkade (1800–2000 meest) paigutamist Balti liiduvabariikidesse, Ukrainasse, Taga-Kaukaasiasse ja teistesse võimalikesse ohupiirkondadesse.⁵¹

Seekord ei jäänud I. Serovi initsiatiiv vastusetta. 10. novembril 1956. aastal võttis NLKP KK Presiidium vastu otsuse, millega I. Serovi kohustati formeerima eripolk asukohaga Baltikumis. Sama otsusega aga kohustati N. Beljajevit, J. Furtsevat, P. Pospelovit, P. Ivašutinit ja R. Rudenkot, arvesse võttes presiidiumi istungil aset leidnud arvamustevahetust, töötama välja abinõud tõkestamiseks kõikvõimalike “nõukogudevastaste ja vaenulike elementide” võimalikud väljaastumised. Nii lasti käiku kõigile parteiorganisatsioonidele adresseeritud NLKP KK salajase ringkirja ettevalmistamine.

Pärast NLKP KK Presiidiumi 10. novembri istungit lülitus sellesse protsessi Leonid Brežnev. 21. novembril esitatigi juba NLKP Keskkomiteele kirja projekt, kusjuures nüüd oli esitatute nimekirja eesotsas L. Brežnev, temale järgnesid Furtseva, Beljajev, Pospelov, Rudenko ja Ivašutin. Kuid esitatu ei rahuldanud NLKP KK Presiidiumi liikmeid. 6. det-

⁵⁰ Samas, I. 210–211.

⁵¹ N. Petrov. Pervyj predsdatel' KGB Ivan Serov, lk. 169.

sembril 1956. aastal arutati kirja projekti presiidiumi istungil ning otsustati, et seda tuleb täiendada. Selle ülesande sai endale moodustatud komisjon eesotsas L. Brežneviga, kuhu nimetati veel G. Malenkov ja A. Aristov. Lisaks kirja sõnastuse parandamisele tuli nimetatud komisjonil koostada ka seaduse projekti tekst, mis näeks ette nende inimeste süüasjade juurdluse ja menetlemise korra, kes olid seotud nõukogudevastase tegevusega.⁵² NLKP KK Presiidiumi istungil rõhutati, et kirja täiendamisel “tuleb seda tugevdada parteilises osas”. Kui aga jutuks tulid sunnitoõlaagritest vabastatud, siis teatas N. Hruštšov, et paljud laagrisolijad ei väärigi vabastamist.⁵³

Kirja tekst oli uuesti NLKP KK Presiidiumis arutelul 14. detsembril, kus tehti selles viimased parandused ja täpsustused. Pärast lõplikku redigeerimist võeti kiri lõpuks vastu 19. detsembril 1956. aastal pealkirja all “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”.⁵⁴ Otsuse teine punkt kõlas ühemõtteliselt ja selgelt – kiri tuleb läbi arutada kõigis partei algorganisatsioonides üle terve NSV Liidu.⁵⁵

Kirja sissejuhatuses märgitakse, et NLKP KK pöördub kõigi kommunistide poole, et “juhtida partei tähelepanu ja mobiliseerida kommunistid” tugevdama poliitilist selgitustööd massides tõkestamaks “nõukogudevastaste elementide” viimasel ajal aktiveerunud tegevust seoses rahvusvahelise olukorra “mõningase” pingestumisega.⁵⁶ Rahvusvahelise olukorra pingestumise all mõisteti eelkõige loomulikult Ungari sündmusi.

Kirjas kõneldakse “vaenulikust rahva-

rääpsust” ja nõutakse otsustavate meetmete rakendamist, “raudse distsipliini” taastamist parteis jne. Tähelepanu juhitakse ka parteiorganisatsioonide “suurtele vigadele” komso-moli- ja noorsootöö juhtimisel. Rõhutatakse, et mitmete linnade – Moskva, Sverdlovski, Kaunase ja Tallinna – kõrgkoolides on esinenud otseseid “nõukogudevastaseid ja natsionalistlikke väljaastumisi”. Eraldi pööratakse kirjas tähelepanu Leedu ja Eesti tudeng-konna tegevust aktiveerinud “nõukogudevastaste elementide” tegevusele. Sealjuures tuuakse ära ka nende “elementide” vaenuliku tegevuse põhisuunad nimetatud Balti liidu-vabariikides:

- kodanlik-natsionalistlike nõudmiste esitamine;
- rahvusliku vaenu õhutamine;
- Ungari “kontrrevolutsionääride” tegevuse heakskiitmine;
- üleskutsed komso-moli likvideerimiseks ja selle asendamiseks rahvuslike organisatsioonidega;
- nõukogudevastaste lendlehtede levitamine.⁵⁷

NLKP KK 17. detsembri parteiorganisatsioonidele adresseeritud kirja puhul on aga oluline meele pidada, et tegemist ei olnud ainult parteilise dokumendiga, vaid laiemas vaates tegelikult dokumendiga, mis käivitas tollases Nõukogude ühiskonnas uue repressioonilaine. See kiri oli ühtlasi tegevusjuhiseks ka NSV Liidu õiguskaitseorganitele ja KGB-le. Kuni 1956. aasta hilissügiseni oli Kremli juhtkond teostanud sisepoliitikas suhteliselt pehmet poliitikat, mis väljendus ka selles, et ei olnud ühtset tegevusjuhist režiimivastaste väljaastumiste kvalifitseerimisel

⁵² Samas, lk. 170.

⁵³ NLKP KK Presiidiumi istungi protokoll, 6.12.1956. – Prezidium CK KPSS. 1954–1964. Černovye protokol'nye zapiski zasedanij. Stenogrammy. Postonovlenija. T. 1. Moskva, 2003, lk. 212–213. Kirja täiendamiseks anti komisjonile aega 3, seaduse eelnõu koostamiseks aga 6 päeva.

⁵⁴ Vt. kirja teksti: NLKP KK kiri “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruštševa o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' 'ezde KPSS, lk. 393–401.

⁵⁵ NLKP KK Presiidiumi otsus, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruštševa o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' 'ezde KPSS, lk. 393.

⁵⁶ NLKP KK kiri “Parteioorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja nõukogudevastaste, vaenulike elementide väljaastumiste tõkestamiseks”, 19.12.1956. – Doklad N. S. Hruštševa o kul'te ličnosti Stalina na 20. s' 'ezde KPSS, lk. 393–394.

⁵⁷ Samas, lk. 398.

ja menetlemisel. 19. detsembri kiri lõpetas selle pehme perioodi ja kõhklused – suund võeti selgelt n.-ö. kruvide kinnikeeramisele. Vaieldamatult olid siin põhjuseks Ungari ja Poola sündmused, mis leidsid NSV Liidu siseselt ootamatult laialdast vastukaja. See oli Kremli juhtkonnale selge ohu märk ning “vabameelsuse” edasise laiendamise vastu otsustati kasutada juba vana ja äraproovitud meetodit – repressioone. Sealjuures ei peetud loomulikult silmas tagasipöördumist Stalini aega.

1956. aasta lõpus andis partei loa piiratud repressioonide teostamiseks. Karmide meetmete loetlemise järel tuletati meelde, et karistada tuleb ikka “tõelisi” süüdlasi, mitte juhuslikke kaasajooksikuid. Tegelikult osutas see 19. detsembri kiri ka kindlatele ühiskonnagruppidele (n.-ö. riskigruppidele), kellele tuli eriti tähelepanu pöörata. Nendeks olid loominguline intelligents ja üliõpilased – see-ga need ühiskonnakihid, kes etendasid olulist rolli Ungari sündmuste ajal.⁵⁸ Ka NSV Liidu siseselt olid vastukajad ungarlaste vabaduspüüdlustele olnud kõige ulatuslikumad just nimetatud ühiskonnakihtides. Teisalt olid võimud huvitatud sellest, et üliõpilaste ja haritlaste teisitimõtlemine ei liituks tööliste rahulolematusega. Tähelepanuväärne on tõsiasi, et 1956. aasta detsembris toimunud NLKP KK pleenumil võeti vastu otsus töönormide alandamiseks, mis sisuliselt tähendas palgatõusu töölistele. See abinõu pidi tasandama töölistes kasvavat rahulolematust.⁵⁹

See kiri oli mõistagi ka suuniseks KGB-le. 29. detsembril 1956. aastal andis NSV Liidu KGB välja korralduse, mis kohustas kohalike julgeolekuorganeid rakendama meetmeid agentuur-operatiivtöö tõhustamiseks sihiga välja selgitada ja tõkestada “kodanlike nationalistide, trotskistide, terroristide ja teiste

vaenulike elementide” organisaatorite ja ohutajate tegutsemine.⁶⁰ Ka Leedu KGB ülem kindralmajor K. Liaudis kirjutas hiljem oma aruandes, et NLKP KK 19. detsembri kiri etendas “väga tähtsat rolli” julgeolekuorgani-te tõhustamisel ja aitas koos üleliidulise KGB direktiiviga anda tšekistidel “õiglasemat hinnangut vaenulikele ilmingutele, enesekindlalt ja otsustavalt töötada nõukogudevastaste elementidega kujunenud olukorras”.⁶¹

See oli selge märk ka sellest, et I. Serovi suund kruvide kinnikeeramisele leidis Kremli kõrgemas võimuladvikus heakskiitmist. N. Hruštšovi toel 1954. aastal KGB etteotsa saanud I. Serov oli jäiga kursi pooldaja ka välispoliitikas. See tuli eriti ilmekalt esile just Ungari ülestõusu ajal. Kui 1. novembril 1956. aastal Ungari sündmustikku arutati NLKP KK Presiidiumis, siis oli KGB juht see, kes nõudis “otsustavate meetmete” rakendamist ja tema väljapakutud lahendus oli ühemõtteline: “Riik tuleks okupeerida.”⁶²

Ta ei pooldanud ka tollase NSV Liidu siseministri N. Dudorovi ettepanekut GULAG-i süsteemi reorganiseerimiseks. Siseminister tegi ettepaneku, et enamik karistusaluseid võiks kanda karistust mitte sunnitöölaagris, vaid vangilaagris. Samuti leidis ta, et sobilik oleks süüdimõistetu panna karistust kandma selles piirkonnas, kus ta süüdi on mõistetud. Sellised “läänelikud” ettepanekud olid I. Serovile vastuvõetamatud, kusjuures tal oli ka Kremli võimuladvikus tugev toetaja – L. Brežnev, kes tegeles selle küsimusega partei liinis. I. Serovi kursi kiitis heaks ka N. Hruštšov. N. Dudorovi ettepaneku vastustajad olid veendunud, et laagrisüsteemi likvideerimisega kaoks ära selline tõhus ümberkasvatamisvahend nagu “ühiskondlikult kasulik töö”. Lisaks leiti, et karistusaluste paigutamine vangilaagritesse näitaks, et NSV Liidus on tohutul arvul kin-

⁵⁸ Vt. täpsemalt tollaegsete suunamuutuste kohta repressiivpoliitikas: E. A. Papovjan. Učastie Verxovnogo Suda SSSR v vyrabotke repressivnoj politiki 1957–1958. – Kornij travy. Sbornik statej. Moskva, 1996, lk. 54–72

⁵⁹ V. Kozlov. Neizvestnyj SSSR, lk. 272.

⁶⁰ N. Petrov. Pervyj predsedatel' KGB Ivan Serov, lk. 171, viide 3.

⁶¹ Leedu NSV KGB ülem K. Liaudise aruanne Leedu KP KK esimesele sekretärile A. Sniečkusele, 29.04.1957. – Acta Slavica Iaponica. Tomus 23, lk. 227–228. (D. Wolfi publikatsioon “The KGB Reports from Lithuania”).

⁶² Prezidium CK KPSS. 1954–1964, lk. 194.

nipidamiskohti, mis mõjuks aga rängalt sotsialistliku riigi mainele.⁶³

Kokkuvõttes viis see kurss tegelikult repressioonide tugevnemisele NSV Liidus ja just “ajaloolisele” 1956. aastale järgnes aasta, mil N. Hruštšovi valitsemisajal represseeriti kõige rohkem inimesi “kontrevolutsiooniliste” kuritegude eest. Repressioonide arvu kasv oli selgelt täheldatav juba 1957. aasta esimestel kuudel.⁶⁴ Seda tendentsi kinnitavad ka julgeolekuorganite ametlikud andmed 1950. aastatest, mille järgi mõisteti KGB poolt kontrevolutsioonilistes kuritegudes süüdi järgmisel arvul inimesi: 1954 – 2142, 1955 – 1069, 1956 – 623, 1957 – 2498, 1958 – 1545 ja 1959 – 992.⁶⁵

Kokkuvõtteks

1956. aasta sündmustiku puhul väärivad üldisemas plaanis ülerõhutamist järgmised momendid.

20. kongressi ja isikukultust paljastava N. Hruštšovi kõne puhul on oluline meele pida, et tegemist ei olnud kavakindla plaaniga anda J. Stalini aegsele režiimile õiglast hinnangut, vaid selle protsessi algataja jaoks oli tähtsal kohal oma võimupositsioonide kindlustamine. Tõsiasi, et isikukultust paljastav kõne leidis NSV Liidu siseselt ja rahvusvahelisel areenil nii ulatuslikku vastukaja, tuli Kremli võimuladavikule ootamatult. Sellega ei arvestatud ja järgnevalt hakati järk-järgult n.-ö. kaotatud positsioone tagasi võitma ja ühiskonda uuesti suukorvistama. Sisepoliitiliselt viis see selleni, et partei poolt sanktsioneeriti aasta lõpus piiratud repressioonide rakendamine ning välispoliitikas jõuti veelgi kaugemale – 1956. aasta novembri alguses lämmatasid Nõukogude tankid ungarlaste vabadusepüüdlused.

Baltikumi jaoks on 1956. aasta tähelepanuväärne eelkõige seetõttu, et üllataval kombel polnud selleks ajaks veel kõrvale heidetud 1953. aastal L. Beria eestvedamisel impeeriumi

ääreliiduvabariikide suhtes teostama hakatud “uue rahvuspoliitika” põhimõtteid, endiselt oli üsna selgelt päevakorral tähelepanu osutamine kohalikele keeltele ning rahvuskraadri edutamine juhtivatele kohtadele. See on selge tunnistus, et 1953. aastal oli “uue rahvuspoliitika” üks toetaja olnud N. Hruštšov, kes hiljem selles konteksti ei võtnud L. Beria nime suu sissegi. Erinevalt 1953. aastast ei võetud aga kolm aastat hiljem ette tõsisemaid meetmeid nende suuniste ellurakendamiseks. Pikemas perspektiivis vaatuna lõppes see poliitika 1959. aastal puhastusega Läti NSV juhtkonnas. 1956. aasta näitel võib kindlasti osutada tõsiasjale, et kõige alalhoidlikumalt tegutses suhetes keskvõimuga Eesti NSV parteijuht I. Kabin, seevastu hoopis sõnakamalt kõnelesid Moskvaga Läti ja Leedu juhid.

Poola ja Ungari sündmused leidsid kolmes Balti liiduvabariigis, eriti Leedus ja Eestis, küllalt ulatuslikku vastukaja. Baltikumis toimunud käsitleti Kremli üsna tõsise ohuna ning pole kahtlust, et siinsed sündmused ajendasid võime repressiivsemaid meetmeid rakendada. Kuid kokkuvõttes ei olnud Baltikumi jaoks 1956. aasta kindlasti mingi eriline murranguaasta. Tõsi, Ungari ülestõusu mahasurumine oli ka eestlaste, lätlaste ja leedulaste jaoks selge märk, et nõukogude võim jääb püsima.

Artikkel on valminud ETF-i grant 5715 raames.

Tõnu Tannberg (1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloodoktor (1996). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.

⁶³ I. Serovi märgukiri L. Brežnevile, 10.05.1956. – Reabilitacija: kak eto bylo. T. II. Moskva, 2003, lk. 87–89.

⁶⁴ W. Taubman. Hruštšov ja tema aeg, lk. 289.

⁶⁵ N. Petrov. Pervyj predsedatel' KGB Ivan Serov, lk. 172.